

POLÁNYI MIHÁLY ETIKAI ÉS TUDOMÁNYOS ÍTÉLETALKOTÁSÁNAK PÁRHUZAMAI

MAJOROS GYÖRGY

Miskolci Egyetem, Filozófia Intézet
bolmajor@chello.hu

ABSTRACT

The study analyses the parallel features between Michael Polanyi's ethical and scientific judgement formation. Four aspects of the similarities are taken into consideration: 1. Commitment and universal intentionality in the world of morals and science. 2. The similar roles of tacit knowledge and value judgement. 3. The dangers of exaggerated rationality and scepticism. 4. Dialectic elements in ethical and scientific judgement forming.

Michael Polanyi found it important to commit oneself in the field of ethics as well as in science and to stand for one's personal conviction with a universal intention. In his opinion one's ethical judgement is formed on the basis of tacit knowledge, similarly to science. He pointed at the fact that exaggerated rationality and scepticism lead to moral inversion endangering the freedom of scientific thinking. Whereas Michael Polanyi's epistemology, philosophy of science and his world concept relating to natural sciences indicate a well-grounded, dialectical and historical approach, his perception of man and morals did not take the socio-historical determination into consideration. He did not attempt to apply his outstanding theory of determination to the relationship between society and man.

Polányi Mihály (1891-1976) egyike a világhírűvé lett magyar származású filozófusainknak. Először orvosi diplomát szerzett, de az érdeklődése már az egyetemi tanulmányai idején a kémia, majd pedig a fizikai-kémia irányába fordult. Igen fiatalon sikerült bekapcsolódnia a tudomány nemzetközi vérkeringésébe, a disszertációját huszonhét évesen nyújtotta be.

Hosszú és eredményes természettudományos kutatómunkát követően ötvenhét évesen úgy döntött, hogy társadalomtudós lesz. Az elsősorban tudományfilozófussá váló Polányi *Személyes tudás* című alapvető műve tíz évvel később már készen áll. Könyvében egy igen árnyalt, hajlékony, teljességre törekvő (mondhatnánk: dialektikus) ismeretelméletet tesz közzé. A főképpen a tudományos életből vett szemléletes példákkal operáló ismeretelméletének kiterjesztéseként kitekintést nyújt az erkölcs, a vallás és a művészetek területére is. Ez teszi lehetővé, hogy közös vonásokat keresve összehasonlítsuk Polányi etikai és tudományos ítéletalkotásra vonatkozó tanításait.

Négy kérdéskörben vesszük szemügyre a hasonlóságokat.

I. ELKÖTELEZETTSÉG ÉS UNIVERZÁLIS INTENCIONALITÁS A TUDOMÁNY ÉS AZ ERKÖLCS VILÁGÁBAN

„Az erkölcsi ítéletek, értékelések rokonságban állnak az intellektuális értékelésekkel” – írja Polányi Mihály világossá téve, hogy az erkölcsös ember és a tudós egyaránt azért küzd, hogy megfeleljen saját normáinak. (Polányi 1994, I: 363)

Bár mind az erkölcsi döntéseinkben, mind pedig a tudományos kutatásban egész személyiségünkkel veszünk részt, az erkölcsi ítéletek elevenbe vágóbbak, mint az intellektuális értékelések. Míg az erkölcsi előírások egész valónkat irányítják, iránymutatásuk szerint élünk, addig a tudományos munka hozzájuk képest külső teljesítmény, képességeink gyakorlása. Lehet valaki lángelme és „lehet mégis talpnyaló, hiú, irigy és rosszindulatú”. (uo: 364)

Az ember erkölcsi aspirációihoz, mint azt Polányi megmutatta, eljuthatunk az ember intellektuális szenvedélyeinek kiterjesztésével, amennyiben az igazság szenvedélyes tiszteletéhez hasonlóként tételezzük az igazságosságra irányuló vágyat. Miként az igazság megismerése esetében, itt is számolnunk kell azzal a szorongató felismeréssel, hogy univerzális intencióval tartunk fenn olyan meggyőződéseket, amelyeket neveltetésünk során sajátítottunk el, illetve ennek részeként hagyományozódtak ránk. (uo: 346)

Miképpen juthatunk univerzális intenciójú felelős ítélethez, ha a helyi kultúrából kölcsönözzük hozzá a fogalmi sémát? Kötelességünk olyan ideálokat szolgálni, amelyek nem teljesíthetők be. Vállalnunk kell az ebből fakadó kockázatokat, miközben lojálisnak kell maradnunk egy tökéletlen társadalom iránt. (uo: 415) Az elkötelezettségünk kínál alapot arra, hogy személyes meggyőződésünket univerzális intencióval állíthassuk (Polányi 1994: 132, 135); elkötelezettség nélkül az erkölcsi meggyőződés is csak konvenció marad. Polányi Mihály jól érzékelteti azt az erkölcsi eszményeinket érő kihívást, amely abból a felismerésből fakad, hogy mindannyian saját korunk foglyai vagyunk. Az ennek nyomában feltáruló esetlegesség és tökéletlenség ellenére mégis el kell köteleznünk magunkat erkölcsi eszményeink mellett.

Polányi Mihály az elkötelezettséget a tudományt illetően is az alkotó tevékenység elengedhetetlen feltételeként emeli ki. Következtetése alapján a kutató hallgatólagos és szenvedélyes hozzájárulását igénylő elköteleződésén keresztül vezet az út az univerzálisan érvényes személyes megközelítés felé, amely túllép a szubjektív-objektív szembeállításon. Az elkötelezettség hiányában a szenvedély szubjektívizmussá, a tények pedig állítólagos tényekké fokozódnak le. A felfedezés tehát személyes tett, intellektuális szenvedély nélkül a kutatás menthetetlenül a trivialisások sivatagába vezet.

Polányi Mihály meggyőző erővel képviseli álláspontját, mely szerint a tudományos kutatás személyes jellegű, a megismerő alany jelenléte a megismerésben így tudást konstituáló nélkülözhetetlen elemmé válik. Elmélete szerint a tudás objektivitása és személyes jellege nem állnak ellentétben egymással, sőt a tudomány éppen

azért képes megközelíteni a valóságot, mert személyes jellegű. Polányi azonban úgy látja, hogy az uralkodó tudományfelfogás ezzel szemben a szubjektivitás és az objektivitás elválasztásán alapul és arra törekszik, „hogy kiküszöbölje a tudományból az elméletek ilyen szenvedélyes, személyes, emberi értékelését”. (Polányi 1994, I: 40. o.) Az objektivitás Polányi által újragondolt értelme tehát éppen ellentétes a bevett felfogással, ugyanis a posztkritikai álláspontból nézve az objektivitás a valóság egy bizonyos látomása melletti elköteleződést, illetve egy univerzális követelmény iránti odaadást jelent. (uo: 119-120)

Polányi Mihály tehát fontosnak tartja, hogy mind az erkölcs, mind pedig a tudomány területén elkötelezzük magunkat, azaz univerzális intencióval vállaljuk személyes meggyőződéseinket. Az univerzális intenció az erkölcsi szférában és a tudományban egyaránt működő transzcendens eszményeknek, az igazságnak és az igazságosságnak a szolgálatára utal. Mindezzel összhangban a szabad társadalom létezésének feltétele, hogy az emberek hasonló „végső” eszményekben higgyenek, amely eszmények – mint arra a *Meaning* alapján Molnár Attila Károly rámutat – a végső valóságot, Isten laicizált megfogalmazását jelentik. (Molnár 2002: 46)

II. A HALLGATÓLAGOS TUDÁS SZEREPÉRŐL ÉS AZ ÉRTÉKÍTÉLETEKRŐL

Polányi Locke-ra utalva megjegyzi, hogy a 18. században az erkölcsi elveket is megpróbálták a tudományban honos szigorúan objektív módszer segítségével levezetni. De miként a tudáshoz részvétel, bevonódás útján jutunk, hasonlóképpen az erkölcs területén végső soron azáltal tudunk az elvekről, hogy követjük őket. (Polányi 1998b: 108) Az erkölcsi normák, elvek megismeréséhez nem helyezhetjük magunkat a külső, független megfigyelő helyzetébe. Ráadásul, bár a normák elfogadása és követése univerzális intenciót, egyetemes érvényességre törekvést feltételez, életünk minden pillanatában mégis olyan alapokon vagyunk kénytelenek elköteleződni, amelyek korántsem kétségbevonhatatlanok. (Polányi 1994, II: 129)

„(...) A magunknak való megfelelés teljes felelőssége kényszerítővé teszi ezeket az objektíve elégtelen alapokat.” (uo.) Az igazság melletti elköteleződésről szól ugyan az előbbi gondolat, de értelemszerűen kiterjeszhető az erkölcsi értékekre is. A hallgatólagos megismerés analóg módon értelmezhető az erkölcs és a természeti világ megértési folyamataiban. Szívós Mihály a filozófiatörténeti előzményeket vizsgálva ezért az erkölcsi intuicionizmushoz sorolja Polányi etikai alapállását, melybe freudi hatás épült be Koestler közvetítésével. (Szívós 2001: 32, 196) A hallgatólagos erkölcsi tudás – a tudomány esetében megfigyelt elköteleződésen alapuló ítéletalkotáshoz hasonlóan – alapozza meg erkölcsi ítéleteink megalkotását, és ugyanakkor keretet biztosít erkölcsi cselekedeteinkhez. Az erkölcsi megismerés során mindvégig normákhoz igazodunk, ennek ellenére a megismerés egymást követő mozzanatainak explicit megfogalmazhatósága igen széles skálán mozoghat. Ez biztosítja erkölcsi értékelésünk mélységét, és teszi lehetővé intuitív morális felismeréseinket.

A tudományos kutatás és erkölcsi választásaink, döntéseink abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy mindkettőben teljes személyiségünkkel veszünk részt. Polányi Mihály – mint arra Újlaki Gabriella rámutat – a tudományt vizsgálva eleinte személyes tudásról, elkötelezettségről, későbbi műveiben pedig hallgatólagos tudásról ír. A terminológiai változás a Polányi posztkritikai gondolkodásában bekövetkezett hangsúlyeltolódásokra vet fényt. (Újlaki 1992: 278-282) A hallgatólagos tudás fogalmát az explicit, a formalizálható és szavakkal kifejezhető racionális tudás ellenében – Újlaki Gabriella találó megfogalmazása szerint –, annak mintegy komplementereként vezeti be. A hallgatólagos tudás olyan szavakban nem kifejezhető tudást jelent, mint amilyenek a készségek, a tudni hogyan, az előzetes tapasztalatunkba és tudásunkba beágyazódott elképzeléseink, sejtéseink valamint intuícióink. A megismerésnek e szótlan rétege az, amely az emberi és az állati megismerés közös gyökereit képezi. A néma állati létből való kiemelkedést követően ezek az evolúció során kifejlődött „artikulálatlan szellemi képességek (...) válnak az artikulált gondolat hallgatólagos összetevőivé.” (Polányi 1994, II: 238) Tudásunknak ezen hallgatólagos összetevőjét akritikus személyes tapasztalásaink alakítják ki. Az emberi tudás természete szerint személyes, és a hallgatólagos tudásban gyökerezik. Ebből következően minden megismerési aktus során érvényesül, hogy mindazoknak az elemeknek, amelyekre valóságképünket építjük, csak homályosan vagyunk tudatában. Valójában többet tudunk annál, mint amit képesek vagyunk elmondani.

A tudományos kutatásba egész személyiségét, annak hallgatólagos tudását és intuitív erőit belevívó tudósnak az etikában a morális autonómia felel meg, amely elsősorban úgy biztosít függetlenséget és felelősséget, hogy lelkiismeretünk parancsainak engedelmeskedünk. Cselekvéseink során ugyanakkor olyan etikai normákat követünk, amelyeket nem tudunk pontosan definiálni, döntéseink meghozatalakor azonban mégis úgy viselkedünk, mint akik ismerik ezeket – tehát hallgatólagosan ismerjük őket.

A hallgatólagos tudásban való megalapozottság mellett Polányi tudomány- és erkölcsfelfogásának további közös vonása, hogy álláspontja szerint mindkettő alkalmaz *értékítéleteket*: „Mindenütt értékítéletekkel van dolgunk – mindenütt jelen vannak, még az egzakt tudományokban is” – mondja Carl Rogers-szel folytatott párbeszédében. (Polányi 1998c: 131) Fehér Márta ezzel kapcsolatban rámutat, hogy szemben a deskriptív és a normatív szétválasztására törekvő korabeli angolszász analitikus filozófiával, Polányi kísérletet tett az episztemológia és az etika összehangolására, mivel álláspontja szerint a megismerésből nem lehetséges kiküszöbölni az értékválasztást (a morális értéket). (Sipos 2001: 140) Az erkölcs oldaláról nézve ehhez még hozzátehetjük, hogy az etika elemzésére is kiterjeszhető Polányi ismeretelméleti eszköztára. Ő maga is tett lépéseket ebbe az irányba (pl. a jog vizsgálata vagy a túlzó racionalizmus etikai következményeinek elemzése esetében).

A hagyományban gyökerező hitnek mind az erkölcs, mind pedig a tudomány területén egyaránt jelentős szerepe van. A tudományos közösséget az erkölcs világához hasonlatosan hitek, ebben az esetben normatív jellegű tudományos hitek tartják

össze, amelyeket a tudósok univerzális igénnyel fogadnak el. Polányi Mihály úgy véli, hogy a felvilágosodás túlhajtott szkepszise aláásta erkölcsi hiteinket, nihilizmushoz vezetett, és ezzel előkészítette a totalitárius társadalmak létrejöttét.

III. AZ ELTÚLZOTT RACIONALITÁS ÉS SZKEPSZIS VESZÉLYEI AZ ERKÖLCS ÉS A TUDOMÁNY TERÜLETÉN

Vajon miképpen jelenik meg a túlzó racionalitás és miképpen jelennek meg szkeptikus következményei az erkölcs szférájában, valamint milyen veszélyeket vonnak maguk után? Polányi Mihály tudományfilozófiai gondolatai közvetlen hatást gyakoroltak társadalomértelmezésére. Meggyőződése szerint a 18. században óriási filozófiai zűrzavar vette kezdetét a francia felvilágosodás vallásos tekintélyek ellen irányuló radikális szkepszisének, fölényes magabiztosságának és racionalizmusának elterjedésével. Ennek az eszmének a követői az emberiség minden társadalmi baj alól történő felszabadulását ígérték. (Polányi 1992, II: 51) A konzekvenciákat végiggondoló Polányi azonban egyértelműen fogalmaz: „Ha a filozófiai kételyt kiterjesztjük a tradicionális erkölcsi eszmények területére, ez lerombolja a gondolkodás szabadságát”. (uo: 53)

A hagyományos erkölcsi normák lerombolása, az ideálok megvetése együtt jár új – anyagi, „hazátlan” és erőszakos – morális szenvedélyek megjelenésével, amelyek bizarr összekapcsolódását Polányi a „morális inverzió” kategóriával jelöli. A létrejövő posztkeresztény racionalizmus alapvető meggyőződése szerint, „ha a társadalom nem Isten teremtménye, hanem az ember műve, akkor az ember azt csinál vele, amit csak akar. Ezek után nincs mentség arra, ha rossz társadalomban élünk, s az a kötelességünk, hogy késedelem nélkül jóvá változtassuk. Ehhez meg kell ragadni a hatalmat, ami egy rossz társadalomban csak forradalmi úton lehetséges” – vet számot ezen gondolkodás egyik fundamentumának napjainkra beteljesülő következményeivel. (Polányi 1992, II: 83)

A radikális szkepticizmus lerombolta az igazságosságba és az értelemben vetett általános hitet, az embert vezető spirituális tekintélyeket. (Polányi 1998: 8) Az erkölcsi értékek kritikája meggyengítette az ember lelkiismeretét, erkölcsi gyökereit; nihilizmust teremtett, ami új, még soha nem tapasztalt morális hevülettel párosulva önpusztító tendenciákat eredményezett (morális inverzió). A morális inverzió a nyíltan vállalt embertelenség mögé rejti az emelkedett erkölcsi célokat, amelyek így mintegy titokban fejtik ki hatásukat. A messianisztikus erőszak korábban nyílt erkölcsi aspirációi tehát láthatatlanokká válnak: a hagyományos morális nézőpont kiiktatását követően a tudományt (haladást) fanatikusan támogató erőszakos szenvedélyekként bukkannak fel újra. (Polányi 1992, II: 87) A morális szenvedélyeknek ez az újkori átalakulása személyes nihilizmushoz, szélsőséges individualizmushoz valamint totalitárius erőszakhoz vezetett. (uo.: 83) A morális inverzió következményeként a tradicionális erkölcsi ideálok lelketlen hatalommá

változtak át, ezt követően pedig a moralitás az erőszakot tevő hatalom szolgálatába szegődött. (Polányi 1992, II: 100 ill. Polányi 1998b: 105)

Polányi a gondolkodás szabadságát félti a tradicionális erkölcsi eszményeket támadó morális szkepticizmustól, ugyanis a gondolkodás szabadsága túl azon, hogy az ember elidegeníthetetlen joga, egyúttal a társadalom szabadságának az alapja is. Nagy ívű és sok részletében találó a történelmi folyamatok morális inverzióra alapozott értelmezése valamint az ebből következő történelemszemlélet, melynek keretében Polányi az erkölcs síkján mutatja ki az uralomra került totalitárius mozgalmak társadalommal szembeni abszolút hatalmát és embertelenségét, valamint a XX. századi tömegmozgalmak eszméinek eltorzulását.

Érdekes párhuzamot kínál a totalitárius politika tudománnyal és erkölccsel szembeni túlhatalma. A totalitárius állam korlátozza a kutatás szabadságát, vagyis az igazság keresését és annak öncélúságát, azaz tervezni próbálja a kutatás lehetséges irányait és kitzúzi konkrét céljait. Az erkölcsi ideálok hagyományos formáinak megsemmisítésével pedig erőszakos és korlátolt politikai harcossá változtatja az embereket. (Polányi 1992, II: 53-62) A hideg és számító szovjet gépezetet például „állandóan az utópikus vágyak vad szenvedélyei táplálják”. (uo: 100) Találó továbbá a sztálinizmus és a forradalom radikálisan tagadó mivoltának jellemzése is: „gyűlöltek mindent, ami azidáig létezett”. (uo: 136)

Polányi Mihály a liberalizmus híve és vallásos ember, aki huszonkét évesen a Karamazov testvérek hatására tért meg. Társadalom- és történelemképében egyesíti a tudós és a hívő ember látásmódját. Nem akarja megtagadni sem a tudomány forradalmát, sem pedig a kereszténység eszményeit. Úgy véli, új szellemi korszakba, a poszt-kritikai korszakba lépünk, melyben a liberalizmus tudatosítani fogja saját, hitre épülő alapjait. Ebből a nézőpontból tekintve a modern totalitarizmus a vallás és a szkepticizmus közötti konfliktus beteljesedéseként jelenik meg. (Polányi 1992, II: 68)

Polányi Mihály tudományfilozófiájának egyik kardinális eleme a tudományosság uralkodó racionalista felfogásának a kritikája. Az újkori természettudományos szemlélethez kapcsolódó racionalizmust három fő ponton támadja: bírálja túlzott szkepszisét, a tudományos objektivitás eszméjét és annak mechanisztikus jellegét. Saját tudományfelfogását nem kis mértékben éppen ezen jellemző mozzanatok ellenében alkotja meg:

A.

Polányi Mihály szkepszissel tekint a kétely módszerére mint filozófusi magatartásra. Túlzottnak tartja Descartes mindenre kiterjedő módszeres kételkedését, amelynek segítségével Descartes megtisztítani vélte értelmét minden hiedelemtől. Inkább legyen üres az elménk a szkepszis következtében, semmint hogy engedjünk a hit iránti vágyunk – fogalmazza meg ennek a törekvésnek az egyik lehetséges következményét – vagy inkább maximáját – Polányi.

A filozófia felvilágosodás eszméiből táplálkozó kritikai korszaka sajátos előítéletének tekinti azt a meggyőződést, hogy a kétely igazsághoz, a hit, a bizonyíthatatlan hiedelmek pedig sötétséghez vezetnek, illetve azt, hogy a kétely a tolerancia biztosítója volna. Ez utóbbi vélekedést, mely szerint a kétely megszabadít a tévedéstől, történeti meghatározottságát tekintve elsősorban a vallási bigottságtól való viszolygás tartotta fenn. A felvilágosodás idején ugyanis a racionalizmus a vallásos hittel szembeni kétely hordozója volt. (Polányi 1994, II: 45-57)

Ezen a ponton érkezünk el Polányi tudományfilozófiájának egyik sarokkövéhez. A szkepszis elé korlátot állító érvelése során kijelenti, hogy alaphiteink a tudományban is cáfolhatatlanok és bizonyíthatatlanok. A kétely módszerének szigorú alkalmazása így lehetetlen. Levonja ezért az elkerülhetetlennek tűnő következtetést: nem mond ellent intellektuális tisztességünknek és elménk nyitottságának, ha meggyőződéseinket nyíltan, végső személyes elkötelezettségeinkként vállaljuk.

A szkepszissel tehát szembeállítja tudományos hiteink vállalását, megismételve Szent Ágoston szavait: „Ha nem hiszed, nem fogod érteni” („nisi credideritis, non intelligitis”). E hitek végső elkötelezettségeink, amelyeket személyes ítéletünk ellenőrzése mellett vállalnunk kell. Ebből viszont az következik, hogy „[a] tudomány vagy a kutatás sohasem lehet több, mint azoknak a dolgoknak a megerősítése, amelyekben hiszünk”. (Polányi 1992, II: 160) Mivel Polányi Mihály ismeretelméletében a kutató alaphitei, meggyőződései a hallgatóságos tudásban gyökereznek, ezért olyan mélysége van a meghatározottságuknak, hogy az alaphitek a legkevésbé sem azonosíthatók a csupán konvencionak tekintett hagyomány partikuláris, ennél fogva pedig felszíni módon esetleges momentumaival.

B.

Polányi Mihály tudományfilozófiájának további fontos sajátossága, hogy a tudományos objektivitás túlhangsúlyozása helyett a gondolat tudományos értékének előtérbe állítását javasolja, melynek elemei a pontosság, a mélység és az elméleti érdekesség.

Az uralkodó tudományfelfogás – mint azt korábban már említettük – a szubjektivitás és az objektivitás elválasztásán alapult és arra törekedett, hogy kiküszöbölje a tudományból az elméletek szenvedélyes, személyes, emberi értékelését. A Polányi által újragondolt objektivitás értelme éppen ellentétes ezzel a törekvéssel, hiszen a posztkritikai gondolkodás objektivitás-fogalma nem más, mint elkötelezettség a valóság egy látomása mellett, egy univerzális követelmény iránti odaadás, illetve a racionalitás felfedezése a természetben. Tudományelmélete szerint a tudás objektivitása valamint a tudás személyes jellege korántsem zárják ki egymást, sőt – állítja Polányi – a tudomány éppen azért képes megközelíteni a valóságot, mert személyes jellegű.

Tudásunk objektivitásának kérdése tehát szorosan kapcsolódik bizonyíthatatlan hiteink újraértékeléséhez, továbbá tudásunknak a szubjektív-objektív szembeállításon

túllépő személyes jellegéhez. Polányi azonban ezzel együtt is objektívebbnek tartja az elméleti ismeretet érzékeink közvetlen tapasztalatánál.

C.

Polányi Mihály bírálja az újkori tudományfelfogás mechanisztikus tendenciáját, és Laplace-i redukciónak nevezi azt a törekvést, hogy létezésünk eleven tényeit a tudományos szigorúság elszántan meg akarja fosztani eredeti természetüktől. (Polányi 1994, I: 244) Laplace híres gondolata szerint, ha létezne egy démon, aki egy adott pillanatban ismerné az univerzumot alkotó összes részecske helyzetét és lendületét, elvileg ki tudná számítani a részecskék múltbeli és jövőbeni mozgását, vagyis a jövőt éppúgy látná, mint a múltat. Laplace ezzel paradigmaticusan fogalmazta meg az univerzumból való szigorúan objektív tudás ideálját. (uo: 243)

A Laplace-i paradigma jól jellemzi az újkori gondolkodás mechanikus világképét, melyben a világ sokszínűsége mechanikai jellemzőkre, egyszerű mennyiségi viszonyokra redukálódik. A legfejlettebb tudomány, a mechanika tehát döntő befolyást gyakorolt világszemléletünkre. A 20. századi pozitívizmus fizikalizmusa hasonlóan erős redukcionizmust mutat, csak itt a mechanika szerepét a fizika és annak sajátos módszertana veszi át.

Az univerzum redukcionista szemléletével Polányi Mihály olyan rétegzett valóságot állít szembe, amely egymásra épülő determinációs szintek hierarchikus sorozatából áll, ahol a magasabb szint nem redukálható az alacsonyabbra, az alacsonyabból pedig nem következik a magasabb szint. Az alacsonyabb szint irányító elvei a határfeltételeket meghatározatlanul hagyják, azokat magasabb elvek ellenőrzik. Így minden szint kettős ellenőrzés alatt áll. (Polányi, 1992, I: 177-179)

A fenti tudományfilozófiai reflexiók, kritikák nagymértékben meghatározzák Polányi Mihály emberfelfogását is. A túlhajtott szkepszis, mint láttuk, morális inverzióhoz vezet; a pozitívizmus objektivitásra törekvése pedig kiküszöböli a történelemfelfogásból az olyan értékeket, mint az igazságosság, a szabadságba vetett hit, valamint a jó és a rossz tételezése. A mechanisztikus redukció az embereknek csupán a gazdasági érdekeit és hatalomszeretét veszi figyelembe determináló tényezőként, és nem látja, hogy az erkölcsnek milyen alapvető szerepe van a társadalom humanizálásában.

IV. DIALEKTIKUS MOZZANATOK AZ ÍTÉLETALKOTÁSBAN

Azt a feszültséget, amely a mindenkori erkölcsi gyakorlat és a magas követelményeket kitűző normák között feszül, a vallásos Polányi a kereszténység erkölcsi követeléseként említi és ekként is éli meg. Kereszténynek lenni állandó feszültséget, állandó önmagunkkal szembeni elégedetlenséget jelent. Tudományfilozófusként pedig a

transzcendens szféra határainak átlépésére irányuló törekvéseket egy megoldhatatlan probléma megoldására tett erőfeszítésekhez hasonlítja.

Erkölcsei szempontból szintén mint dialektikus ellentétekre tekint – bár nem használja ezt a kifejezést –, amikor megállapítja, hogy „az evolúció egymást követő szakaszai a létezés egyre magasabb szintjeit teremtették meg, minden egyes új szint nagyobb képességeket ért el, amelyeket azonban a romlás új lehetőségei csorbítanak”. (Polányi 1992, II: 176). Az ember újonnan megnyíló lehetőségei mellett tehát kialakult a gonosztettekre való megrögzött hajlama is, amely úgy tűnik fel mint „az ember elkerülhetetlen sorsa, amit a teológia az ember bűnös természetének nevez”. (uo.)

Polányi filozófiai programjának része a hit és az ész összhangjának helyreállítása. Ebbe az irányba mutatnak a természeti világ, illetve a transzcendensre irányuló megismerés szerkezetének feltárt hasonlóságai. Ezzel összhangban a természet megismerése folytonosan tágul a természetfeletti megismerésévé, a vallásos imádatot pedig a matematikához hasonlóan olyan heurisztikus vízióként foghatjuk fel, amely az érvényességét annak köszönheti, hogy az emberi szellem örömmel tartózkodik benne. (Polányi 1994, II: 63-64)

Az erkölcsi ítéletek rokonságban állnak az intellektuális értékelésekkel, bennük az igazságosság iránti vágy elégül ki. „Az erkölcsös ember ugyanúgy, mint a művész és a tudós, azért küzd, hogy megfeleljen saját normáinak, amelyeknek univerzális érvényességet tulajdonít.” (Polányi 1994, I: 363) A *Személyes tudás* I. kötetének végén Polányi Mihály szembenéz azzal a kérdéssel, hogy vajon lojálisnak kell-e maradnunk egy nyilvánvalóan tökéletlen társadalomhoz és annak intézményrendszeréhez, avagy megengedhetőnek ítéljük a gyökeres megváltoztatására irányuló radikális törekvéseket? Karl Popperhez hasonlóan fokozatosságra int, mert a társadalom teljes erkölcsi megújítását csak olyan abszolút hatalom kísérheti meg, amelyik óhatatlanul megsemmisíti az ember erkölcsi életét. (Polányi 1994, I: 415) Ezt elutasítván bele kell törödnünk, hogy erkölcsi hiteinkhez annak ellenére ragaszkodnunk kell, hogy alapjukat tekintve kétségesek, ennél fogva pedig nem tehetünk többet, minthogy lazítjuk a szabad társadalom kötelékeit.

Amint az igazán kiváló filozófusok esetében nem ritka, Polányi Mihály gondolkodásában is számos dialektikus mozzanatot fedezhetünk fel, különösen a tudományos kutatás szerkezetét feltáró elemzéseit olvasván:

- a tudományos megismerést az észlelés szokásos formáiból vezeti le;
- olyan hallgatóságos összetevő jelenlétét mutatja ki tudásunk alapzatában, amely csakis a személyes tapasztalatszerzés útján sajátítható el, és amely nem áll rendelkezésünkre explicit formában;
- a szenvedélyes elkötelezettség nemhogy nem akadályozza a tudományos objektivitásnak, de a személyes teljesítmény egyenesen szükségképpen velejárója az eredményes kutatásnak;
- Platón Menón-paradoxonát – amely szerint csak azt fedezhetjük fel, amiről már tudunk, ezért a problémamegoldás vagy lehetetlen, vagy pedig értelmetlenné válik –

- feloldva állítja, hogy a felfedezés előfeltétele a tudományon belüli anticipációnak köszönhető előzetes tudás (előzetes meggyőződés vagy hit);
- egymásra épülő, de egymásra mégsem redukálható szintek alkotják a valóság szerkezetét, amely ekként jelenik meg a tudományos reflexióban is.

A dialektikus jelleg alárendeltjeként létező dogmatikus mozzanatokat megvilágítandó számos alkalmasan megválasztott tudománytörténeti példával szolgál. Megelőlegezve Kuhn paradigma fogalmát, bemutatja a tudósközösségek szemléletmódjának egyidejűen konzervatív, illetve a forradalmi újítást támogató jellegét. Ennek során rámutat, hogy a tudományos alaphiteink egyszerre cáfolhatatlanok és bizonyíthatatlanok, mivel ezek végső személyes elkötelezettségeink. Világos továbbá az is Polányi számára, hogy még a legzseniálisabb tudósok is koruk tudományos szemléletének keretei között működnek, abból teljesen nem szabadulhatnak ki.

Míg Polányi Mihály ismeretelmélete, tudományfilozófiája, természettudományos világképe igen megalapozott, rugalmas történeti látásmódról tanúskodik, az ember- és erkölcsfelfogása azonban nem számol kellő mértékben a társadalmi-történeti meghatározottsággal. A saját maga által felállított határfeltételek elméletét (amely egy kiváló determináció-elmélet) sajnálatos módon nem próbálja meg a társadalom és az egyén kapcsolatára alkalmazni. A totalitárius államok működésének Polányi által nyújtott erkölcsi szempontú magyarázata pedig bár érdekes, sőt jelentős heurisztikus erővel bír, de csak részleges magyarázatot nyújt létrejöttükre.

Polányi Mihály szabad társadalomba és az egyéni szabadságba vetett személyes hite, amelyet – többek között – a tudományos kutatás szabadságának feltétlen követelményeként ismer el, továbbá gondolkodásának transzcendens perspektívája alapozza meg tiszteletre méltó liberális konzervatív látásmódját.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Polányi Mihály ismeretelméletének és tudományfilozófiájának kiterjesztése bár érdekes lehetőségeket vet fel az erkölcs területén, ezeket Polányi csak igen kevéssé aknázza ki. E kérdéskörhöz kapcsolódóan olyan problémákkal foglalkozik mint az elkötelezettség, a személyesség, a szabadság, a hit, a szkepticizmus és a túlzó morális hevület problémái. Tudományfilozófiai gondolatai értékes lehetőséget kínálnak arra, hogy az erkölcsi vizsgálatoknál ismeretelméleti és ontológiai háttérként szolgáljanak.

IRODALOM

- Hall, Mary Harrington (1992). „Beszélgetés Polányi Mihállyal” (Pörczi Zsuzsanna fordítása). *Polanyiana*. 2 (3): 21-34.
- Molnár Attila Károly (2002). *Polányi Mihály*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Nagy Endre; Újlaki Gabriella (szerk.) (1992). *Polányi Mihály filozófiai írásai I-II*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Polányi Mihály (1994). *Személyes tudás I-II*. (Pap Mária fordítása). Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

- Polányi Mihály (1998a). „A tiszta tudomány társadalmi üzenete” (Beck András fordítása). *Polanyiana* 7 (1-2): 7-10.
- Polányi Mihály (1998b). „Tudomány és ember” (N. Tóth Zsuzsa fordítása). *Polanyiana* 7 (1-2): 97-110.
- Polányi Mihály (1998c). „Párbeszéd: Carl Rogers és Polányi Mihály” (N. Tóth Zsuzsa fordítása). *Polanyiana* 7 (1-2): 125-143.
- Sipos Júlia (2001). „Fórum az idő tükrében. A kémiától a filozófiáig, avagy Polányi Mihály a tudós szabadságáról. Sipos Júlia beszélget Fehér Mártával és Litván Györggyel”. *Polanyiana* 10 (1-2): 137-144.
- Szívós Mihály (2001). „Az intuíció, a személyes és a hallgatólagos tudás fogalmának kialakulása a filozófiatörténész szemével”. *Polanyiana* 10 (1-2): 64-76.
- Újlaki Gabriella (1992). „A hallgatólagos és az explicit tudás. Polányi Mihály poszt-kritikai filozófiája”. *Polányi Mihály filozófiai írásai II.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 276-319.